«6D021000 – Шетел филологиясы» мамандығы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін орындалған
Оңғарбаева Меруерт Сырлыбайқызының
«Ағылшын және қазақ тілдеріндегі метеорологиялық лексиканың
метафоризациясы (ұлттық тілдік корпустар негізінде)»
атты диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Зерттеудің өзектілігі. Филология – гуманитарлық ғылымның іргелі салаларының бірі. Тілдегі мәдени мағыналарды зерттеп, түсіндіру арқылы филология қазіргі гуманитарлық білімнің дамуына елеулі үлес қосады. Сонымен бірге тіл қоғамның рухани және мәдени өмірімен тығыз байланысты болғандықтан, оны зерттеу қоғамдық сананы жаңғыртуға, тілді сақтауға, мәдени жад пен ұлттық бірегейлікті ұрпақтан ұрпаққа жалғастыруға ықпал етеді. Тіл – мәдени мұраның қазынасы әрі ұлттық болмыстың символдық коды. Сондықтан тілді зерттеу халықтың дүниетанымын түсінудің басты жолдарының бірі болып қала бермек.

Жаһандану талаптары мен ұлттық-мәдени бірегейлікті сақтау қажеттілігін үйлестіру – Қазақстанның қазіргі тіл саясатындағы басты мәселелердің бірі. Бір жағынан, елдің әлемдік ғылыми және экономикалық кеңістіктегі орнын нығайту мақсатында ағылшын тілін меңгеруге ерекше мән беріліп отыр. Екінші жағынан, жаһандану жағдайында қазақ тілін қолдау мен жаңғырту мәселесіне де мемлекет тарапынан ерекше мән берілуде. Осы екі бағытты қатар дамыту мақсатында корпустық зерттеулер жүргізіліп, тілдің цифрлық мүмкіндіктерін кеңейтуге және білім беру жүйесін жетілдіруге бағытталған реформалар жүзеге асырылуда.

«Қазақстан-2050» стратегиясында, «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасында тіл саясатын іске асырудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында Қазақ тілінің ұлттық корпусын құру басым міндеттердің бірі ретінде көрсетілген. Диссертацияның мақсаты аталған мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарымен үндеседі: зерттеу жаһандану дәуірінде ұлттық тілдік мұраны сақтауға және ұлттық-мәдени бірегейлікті нығайтуға үлес қосуға бағытталған.

«Мәңгілік Ел» және «Рухани жаңғыру» ұлттық идеялары тұрғысынан алғанда, тілдік сана, ұлттық дүниетаным және тілдің этномәдени ерекшеліктері мәдени код пен ұлттық бірегейлікті сақтауда маңызды рөл атқарады. Бұл ерекшеліктер әсіресе тілдерді салыстыра зерттегенде айқын көрінеді. Ал метафора тіл, мәдениет және ойлауды жалғайтын көпір іспетті.

Метеорологиялық метафоралар – ұлттық-мәдени мазмұнға бай тілдік бірліктер. Оларда халықтың тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы мен мәдени болмысы көрініс табады. Сондықтан оларды зерттеу өзекті әрі ғылыми тұрғыдан құнды болып табылады. Ұлттық бірегейлікті жаңғырту мен

жаһандану үдерістері қатар жүріп жатқан қазіргі кезеңде бұл тақырыптың маңызы ерекше. Метафоризация – адамның қоршаған дүниені қабылдап, түсініп, саралап, қалыптасқан түсініктерін тілде бекітуіне мүмкіндік беретін негізгі когнитивтік тетіктердің бірі. Метафора кез келген тілде кездесетін әмбебап құбылыс, өйткені бейнелі ойлау – адам танымы мен қарым-қатынасының іргелі заңдылықтарының бірі. Осы тұрғыдан алғанда, ауыспалы мағына дүниені жай ғана бейнелеп қоймай, адамның оны қалай қабылдайтыны мен түсіндіруіне де ықпал етеді.

Зерттеу нысаны – ұлттық тілдік корпустар материалындағы ағылшын және қазақ тілдерінің метеорологиялық метафоралары.

Зерттеу пәні – ағылшын және қазақ тілдеріндегі метеорологиялық лексиканың ауыспалы мағынада қолданылуының ұлттық ерекшеліктері.

Зерттеудің мақсаты – ұлттық тілдік корпустар материалдары негізінде метеорологиялық атаулардың ауыспалы мағынада қолданылуындағы ұлттық-мәдени ерекшеліктерді анықтау, сондай-ақ метеорологиялық метафоралардың құрылымдық-семантикалық және мәдени сипатын талдау.

Зерттеу міндеттері:

– корпус деректері мен сөздіктер негізінде ағылшын және қазақ тілдеріндегі ауыспалы мағынада қолданылатын метеорологиялық лексиканы анықтау;

– корпус деректері негізінде ағылшын және қазақ тілдеріндегі метеорологиялық метафоралардың құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін айқындау;

– ағылшын және қазақ тілдеріндегі метеорологиялық лексиканың мағына ауысуына әсер ететін факторларды, яғни метафоралық ауысудың уәждерін анықтау;

– ағылшын және қазақ тілдеріндегі метеорологиялық лексикаға тән тұрақты метафоралық ауысуларды және олардың өнімділігін айқындау;

– ағылшын және қазақ лингвомәдениеттеріндегі метеорологиялық метафоралардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін олардың мәдени негіздері тұрғысынан түсіндіру.

Зерттеуде қолданылған әдістер: тұтас іріктеу және контекстік талдау; компоненттік және құрылымдық-семантикалық талдау; сипаттау, интерпретациялау және салыстыру әдістері; метафораны анықтау әдістемесі (MIP) және оның кеңейтілген нұсқасы (MIPVU); корпустық жиіліктік, коллокациялық және конкорданстық талдау.

Зерттеудің дереккөздері мен материалдары: жұмыстың эмпирикалық негізін теңгерімді корпустардан алынған метафоралық атаулар құрайды. Зерттеу барысында пайдаланылған бұл корпустар әртүрлі жанр мен стильдегі мәтіндерді, атап айтқанда, көркем және ғылыми шығармаларды, ғылыми-көпшілік журналдарды, газеттерді, академиялық басылымдар мен сөздіктерді қамтиды. Зерттеуде метафора кең, когнитивтік мағынада түсініледі. Осыған байланысты ауа райы құбылыстарының тірі жан немесе адам ретінде бейнеленетін (кейіптелетін) қолданыстары да зерттеу аясына енгізілді. Зерттеу материалы ретінде ауа райы құбылыстарын атайтын сөздерден тұратын

метеорологиялық лексика алынды. Корпустық талдау барысында ағылшын және қазақ тілдеріндегі 20 000-нан астам конкорданс жолы қарастырылып, барлығы 556 метеорологиялық лексема анықталды: ағылшын тілінде – 255, қазақ тілінде – 301. Сонымен қатар метеорологиялық лексика кездесетін 282 контекст Британдық ұлттық корпустан (BNC) пен Қазіргі американдық ағылшын тілі корпусынан (COCA), ал 297 контекст Қазақ тілінің ұлттық корпусы (ҚТҰК) мен Алматы қазақ тілі корпусынан (АҚТК) іріктеліп алынды. Олардың ішінде ағылшын тіліндегі 205 және қазақ тіліндегі 132 контексте метеорологиялық лексемалар ауыспалы (метафоралық) мағынада қолданылған.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

– ағылшын және қазақ тілдеріндегі ауыспалы мағынада қолданылатын метеорологиялық лексика алғаш рет салыстырмалы түрде жүйеленіп, оның құрамы анықталды (556 лексема: ағылшын тілінде – 255, қазақ тілінде – 301). Корпус материалдары негізінде бұл лексемалардың ауыспалы мағынада қолданылу уәждері айқындалып, метафоралық мағынаның контекстке қарай өзгеретіні, яғни бір бейненің контекстке байланысты оң немесе теріс мәнде жұмсала алатыны көрсетілді;

– метеорологиялық метафораларға құрылымдық-семантикалық талдау ұлттық тілдік корпустар материалдары негізінде жүргізілді. Метафораларды іріктеу, тексеру және топтастыру үшін MIPVU негізінде кезең-кезеңімен жүзеге асырылатын әдістеме әзірленіп, қазақ тілі корпустарының материалдарына алғаш рет бейімделді;

– мағына ауысуының уәждері мен тетіктері жүйелі түрде талданып, метеорологиялық метафоралардың басым бөлігінің адамды сипаттауға қызмет ететіні, яғни олардың антропоцентрлік сипаты корпус деректері негізінде дәлелденді;

– тұрақты метафоралық ауысулар мен олардың өнімділігі салыстырмалы корпустық талдау арқылы анықталып, метеорологиялық метафоралардың екі тілге ортақ және әр тілге тән ерекшеліктері ажыратылды;

– ағылшын және қазақ тілдеріндегі метеорологиялық метафоралардың ұлттық-мәдени ерекшеліктері олардың мәдени негіздері тұрғысынан салыстырмалы түрде түсіндірілді. Екі тілдегі метафоралардың әртүрлі мәдени негіздерге сүйенетіні және бір метеорологиялық бейненің мәдени дәстүрге байланысты әртүрлі бағалық мәнге ие болатыны көрсетілді.

Зерттеу жұмысының теориялық және практикалық маңызы. Зерттеу тұжырымдары бір-бірімен сабақтас бірнеше саланың – филологияның, когнитивтік лингвистиканың және корпустық лингвистиканың дамуына үлес қосады. Осы тұрғыдан алғанда, алынған нәтижелер метафораны корпус материалдары негізінде когнитивтік әрі мәдени құбылыс ретінде зерттеудің жаңа пәнаралық негізін қалыптастырады.

Зерттеу материалдарын тілдерді оқыту әдістемесінде де пайдалануға болады. Ауа райына қатысты сөздердің ауыспалы мағыналарын талдау білім алушылардың лингвомәдени құзыреттілігін арттырып, мәдениетаралық қарым-қатынасқа баулуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар корпустан ақпарат іздеу,

метафораларды іріктеу және лексемаларды сатылап талдау үшін әзірленген алгоритмді болашақ корпустық зерттеулерде үлгі ретінде қолдануға болады.

Зерттеу нәтижелерін, әсіресе метеорологиялық метафоралардың корпустық талдауы, түсіндірмелері берілген электрондық метафоралар сөздігін құрастыру үшін де пайдаланылуы мүмкін. Сондай-ақ метеорологиялық метафоралардың ұлттық-мәдени мазмұнын тілдік және мәдени мәліметтерді қатар ұсынатын екі немесе үш тілді метафоралар сөздігінде көрсетуге болады. Мұндай сөздікте ауа райы атаулары бар фразеологизмдердің сипаттамасы, метеорологиялық атаулардың этимологиясы, география мен мифологияға қатысты мәліметтер, сондай-ақ ауызекі сөйлеу тілінен, көркем әдебиеттен және басқа да мәтін түрлерінен алынған мысалдар қамтылуы мүмкін.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

1. Екі тілде де метеорологиялық лексиканың ауыспалы мағынада қолданылуы уәжді: әрбір ауысу бастапқы сөздің уәждік белгілерінің жеті түрінің біріне сүйенеді (физикалық, сәндік-сенсорлық, сипап-сезу және температуралық, мезгілдік, функционалдық-қимылдық, сандық-құрылымдық, субъективтік-психологиялық). Метафораның бағалық мәні бастапқы бейнеге емес, контексте өзектенген белгіге байланысты, сондықтан бір атау бірде қиратушы күшті, бірде жағымды құбылысты білдіре алады (*мұзжүрек* – сезімсіздік, *мұздай киіну* – мінсіз ұқыптылық). Бағалық екіұштылық – екі тілдегі метеорологиялық метафораның жүйелі қасиеті.

2. Екі тілде метеорологиялық метафораның грамматикалық рәсімделуі жүйелі түрде ерекшеленеді (205 ағылшын және 132 қазақ метафоралық қолданысы). Ағылшын тілінде «ауа райы атауы + of + зат есім» үлгісі басым (*a storm of protest, a hail of criticism*) – 100 қолданыс (48,8 %); тағы 31 жағдайда (15,1 %) атаудың өзі етістік ретінде жұмсалады (*to storm off, to be snowed under*). Қазақ тілінде метеорологиялық атау бірде-бір рет етістік ретінде қолданылмаған: 68 жағдайда (51,5 %) ол адамға әсер ететін іс-әрекет иесі (*аяз қысты, найзағай ізден табады*), 29 жағдайда (22,0 %) күрделі және анықтауыштық үлгілердің сыңары (*жел өкпе, мұзжүрек*). Ағылшын тілі ауа райын үдеріс немесе қарқын өлшемі ретінде, қазақ тілі дербес әрекет етуші күш ретінде бейнелейді.

3. Екі тілде де метеорологиялық метафораның басым бағыты – антропоцентрлік: бес тақырыптық топтың бәрінде табиғат құбылысы ең алдымен адамның мінезін, көңіл күйін, денесін, сөзін, оң-теріс қасиеттерін сипаттайды. ПСИХИКАЛЫҚ ӘЛЕМ және АДАМ макросалаларына ағылшын тілінде 65 тұрақты ауысудың 51-і (78,5 %), қазақ тілінде 41 ауысудың 26-сы (63,4 %) тиесілі. Ағылшын тілінде ауысулар саны көбірек (65 және 41; мұз тобында – 18 және 3), ал қазақ тілінде дерексіз ұғымдар мен заттарға бағытталған ауысулардың үлесі жоғары (36,6 % және 21,5 %). Ауа райына қарай бағытталған кері ауысулар сирек: ағылшын тілінде 11 (*eye of the wind, frostbite*), қазақ тілінде жалғыз ANIMAL → WIND үлгісі (*желмая*).

4. Тұрақты ауысулар әмбебап және ұлттық ерекше деңгейлер құрайды, екі тілде де екіншісі басым. Екі тілге ортақ 17 концептуалдық модель анықталды (WIND AS CHANGE, RAIN IS TEARS, SUDDEN MISFORTUNE IS

LIGHTNING FROM ABOVE, THE GAZE IS ICE т.б.); оларға ағылшын тіліндегі 65 ауысудың 19-ы (29,2 %), қазақ тіліндегі 41 ауысудың 17-сі (41,5 %) сәйкес келеді. Ұлттық ерекшелік ауысу салаларының таңдалуынан көрінеді: ағылшын тілінде – хабар мен тыныс (*to get wind of*), саясат, билік иесінің дауысы, тұрмыстық идиомалар (*to rain cats and dogs*); қазақ тілінде – мінездің дене мүшелері арқылы берілуі (*жел өкпе, мұзжүрек*), соғыс (*бұршақтап оқ ату*), төзімділік (*қар төсеніп мұз жастанып*). Бір бейне екі тілде қарама-қарсы бағалануы мүмкін: *not a snowball's chance in hell* (үмітсіздік) – *қар жандыратын* (қайсарлық); жаңбыр ағылшын тілінде көбіне – көңілсіздік, қазақ тілінде – құт-береке (*алтын жаңбыр*).

5. Ұлттық-мәдени ерекшелік мәдени парадигмалардың айырмашылығымен айқындалады. Ағылшын тіліндегі метафоралар дін мен имандылыққа қатысты идиомаларға (*cold comfort, the wind of God*), полярлық экспедициялар әдебиетіне (*devouring ice*), теңізшілер мен егіншілердің ауа райы атауларына (*Robin Hood's wind, lambing storm*) сүйенеді; қазақ тіліндегі метафоралар көшпелі мал шаруашылығы тәжірибесіне негізделеді: жел жылдамдығы жылқы мен түйенің жүрісімен өлшенеді (*желмая*), құбылыстың күші мен сипаты түс атаулары арқылы беріледі (*қара жел, сары аяз, қоңыр суық*), суыққа төзімділік рух мықтылығының өлшеміне айналады. Бұл ерекшеліктің едәуір бөлігі MIP/MIPVU анықтайтын метафоралық өзектен тыс жатыр: шекаралық қабат өнімді ауысулармен шамалас (ағылшын тілінде 65 ауысуға қарсы 52, қазақ тілінде 41-ге қарсы 31 бірлік), ал қазақ тіліндегі 21 терминологиялық атаудың 19-ы түс кодын құрайды. Мәдени парадигма метеорологиялық атаудың қай уәждік белгілерінің тілде өзектенетінін айқындайды; ауысу салаларының алшақтығы мен бір бейненің екі тілде қарама-қарсы бағалануы да осымен түсіндіріледі.

Зерттеу жұмысының апробациясы. Диссертация тақырыбы бойынша 14 ғылыми мақала жарияланды: оның 5-еуі халықаралық конференциялар жинақтарында, 7-еуі Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда, 2-еуі Scopus дерекқорында индекстелген журналдарда жарық көрді. Сонымен қатар 5 авторлық құқық куәлігі алынды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертация кіріспеден, әр тараудың қорытындысы берілген үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.